

Тилекеева Б.С., Калмагамбетов С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Тилекеева Б.С., Калмагамбетов С.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Tilekeeva B.S., Kalmagambetov S.
KNU named after J. Balasagyn

SPIN-код: 1363-6014, AuthorID: 940579¹

**ЧАКАН ЖАНА ОРТО ИШКЕРДИККЕ САЛЫК САЛУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН
ТАЛДОО
АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО
БИЗНЕСА
ANALYSIS OF THE FEATURES OF TAXATION OF SMALL AND MEDIUM-SIZED
BUSINESSES**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада чакан жана орто бизнестин ишмердигине карата Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына өзгөртүүлөрдүн айрым аспектилерин каралган. Ошондой эле чакан жана орто ишканалар тарабынан тажрыйбада колдонулуп жаткан салык салуу режимдерин талдап, тандалган салык режиминин ишкердиктин салыктык жүгүнө тийгизген таасиринин эсептөөлөрүн жүргүзүлгөн. Жана чакан жана орто бизнестин салык төлөөчүлөрү үчүн атайын салык режимдери жаатындагы мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн туура багытта экендиги далилденди. Чакан жана орто бизнеске салык салуудагы заманбап мамилелерди изилдөөнүн жана талдоонун натыйжасында жыйынтыктар чыгарылды.

Талдоонун аягында, сатылган өндүрүмдөрдүн көлөмү, рынокто валютанын конвертациялануу деңгээли, берилген салык жеңилдиктеринин түрлөрү, салык төлөмдөрүн мөөнөтүнөн мурда төлөө сыяктуу көрсөткүчтөр – салыктык түшүүлөрдүн жалпы көлөмүнө жана ишкердик ишмердүүлүккө терс таасирин тийгизгендиги далилденди.

Аннотация: В данной статье рассмотрены некоторые аспекты изменений налогового законодательства Кыргызской Республики относительно деятельности малого и среднего бизнеса. Также проанализированы режимы налогообложения, используемые на практике малыми и средними предприятиями, и проведены расчеты влияния выбранного налогового режима на налоговую нагрузку бизнеса. Доказано, что изменения законодательства в сфере специальных налоговых режимов для налогоплательщиков малого и среднего бизнеса идут в правильном направлении. В результате изучения и анализа современных подходов к налогообложению малого и среднего бизнеса были получены результаты. В конце анализа доказано, что такие показатели, как объем реализуемой продукции, уровень конвертируемости валюты на рынке, виды предоставляемых налоговых льгот, досрочная уплата налоговых платежей, оказали негативное влияние на общую сумму налоговых поступлений и деловую активность.

Abstract: This article deals with some aspects of changes to the tax laws of the Kyrgyz Republic regarding the activities of small and medium-sized businesses. Also, the taxation regimes used in practice by small and medium-sized enterprises were analyzed, and calculations of the effect of the chosen tax regime on the tax burden of business were carried out. And it has been proven that the changes to the laws in the field of special tax regimes for small and medium business taxpayers are in the right direction. As a result of the study and analysis of modern approaches to taxation of small and medium-sized businesses, the results were drawn. At the end of the analysis, it was proved that indicators such as the volume of products sold, the level of currency convertibility in the market, the types of tax benefits provided, early payment of tax payments - had a negative impact on the total amount of tax revenues and business activity.

Негизги сөздөр: чакан жана орто ишкердикке; салык салуу; салык мыйзамдары; салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы.

Ключевые слова: малый и средний бизнес; налогообложение; налоговое законодательство; упрощенная система налогообложения.

Keywords: small and medium-sized business; taxation; tax laws; simplified system of taxation.

Чакан жана орто бизнес тез өзгөрүп турган рыноктук конъюнктурадан улам дайыма жаңыланып турган суроо-талапты канааттандыруу жана киреше алуу үчүн товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүнү уюштуруунун эң ийкемдүү, динамикалык жана массалык формасы катары демилгелүү адамдардын кызыгуусун жаратты. Билгилей кетсек, Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнес деп натыйжалуулук көрсөткүчтөрү белгиленген критерийлерге жооп берген уюмдар, компаниялар, фирмалар жана жеке ишкерлер таанылат. Демек, алардын келечектеги жашоосу жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү мамлекеттин чакан жана орто ишкердикке (ЧОИ) карата салык саясатынын натыйжалуулугунан көз каранды. Ар кандай экономикалык багыттарда салык саясатынын масштабы, максаттары, ыкмалары, каражаттары жана механизмдери боюнча ар кандай көз караштар бар [3].

Изилдөөнүн негизинде, ЧОИнин туруктуу иштешинин концепциясын түзүү жана алардын ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу үчүн фискалдык механизмдерди колдонуунун оптималдуу жолдорун издөө олуттуу жана талашсыз. Салыктык стимулдар ЧОИнин ишмердүүлүгүндөгү ар кандай финансылык процесстерге таасир этүүнүн мыйзамдык жол менен формалдууланган системасы экендиги белгилүү.

Чакан жана орто бизнестин ишин мындан ары өнүктүрүүдө жана стимулдаштырууда продукцияны өндүрүүдө жана экспорттоодо структуралык өзгөрүүлөрдү камсыз кылууну караган фискалдык механизм чечүүчү мааниге ээ. Ошондуктан, чакан жана орто бизнестин ишмердигине карата Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына өзгөртүүлөрдүн айрым аспектилерин карап көрөлү.

Салык кодексинин азыркы редакциясында мындай жеңилдик 2023-жылдан тарта салык төлөй башташы керек болчу [1]. Ошентип, критерийлерге жооп берген бизнес салык төлөбөйт, тариф жыл сайын көтөрүлбөйт.

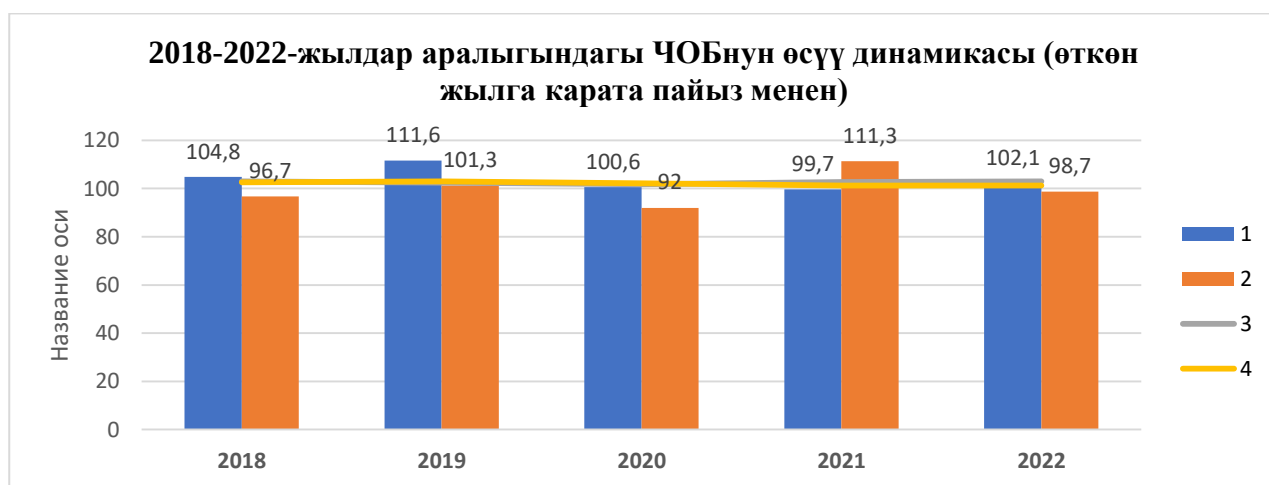
Кирешелердин көлөмүн чектебеген бирдиктүү салык алуу салыктын негизинде режимди кеңейтүү. Учурдагы версияда тарифтер накталай акча жүгүртүү үчүн 4% жана накталай эмес төлөмдөр үчүн 2% түзөт. Эми мыйзам долбоорунда жүгүртүүсү жылына 30 миллион сомго чейин болгон субъекттер үчүн кирешенин 0,5%, жүгүртүүсү 30 миллиондон 50 миллион сомго чейин болгон ишканалар үчүн 1% өлчөмүндө чен сунушталган.

Ошону менен бирге, бирдиктүү салыктын төмөндөтүлгөн чендери өндүрүүчүлөргө, импорттоочуларга, дистрибьюторлорго жана күйүүчү-майлоочу материалдарды, дары-дармектерди жана медициналык багыттагы буюмдарды сатуучу субъекттерге жайылтылбайт. Накталай эмес төлөмдөр үчүн сатуудан алынуучу салыктын чени дагы бир жылга узартылды. Көзөмөл-кассалык машиналарга бир калыпта өтүү максатында кассалык чектерди бербөө жагынан көзөмөл-кассалык машиналарды колдонуу талаптарын бузгандыгы үчүн айып пул кыскартылууда. Тактап айтканда, чакан бизнес атайын салык режимдерин колдоно алат, ал эми орто бизнес башка салыктар боюнча, мисалы, камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча тармактык жеңилдиктерди колдоно алат. Салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы иштин бардык түрүнө колдонулушу мүмкүн. Ал эми эсептелген кирешеге бирдиктүү салык иштин айрым түрлөрүнө гана колдонулат. Эсептелген кирешеге бирдиктүү салык эсептелген кирешеге 15% ченин колдонууну камтыйт.

Талдоолордун жыйынтыгы боюнча, 2017-2022-жылдары Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнес тарабынан өндүрүлгөн дүң кошумча наркынын үлүшү 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 41,0%ды түздү, анын көлөмү 309513,1 млн сомду же ИДПга карата 42,8%ды түзгөн. Чакан жана орто бизнес чөйрөсүндө иштегендердин саны (дыйкан жана

фермердик чарбаларды эсепке албаганда) 2022-жылы 92,9 миң адамды түздү, же айыл чарбасында иштегендердин жалпы санынын 3,7 процентин түздү. Ал эми өнүккөн өлкөлөрдө бул тармак калкты жумуш менен камсыз кылган негизги тармак болуп саналат жана анын ИДПдагы үлүшү 60-80%ды түзөт.

2022-жылдын 1-январь айына карата Кыргыз Республикасында 914 458[3] бизнес-түзүм иштеп жатат, алардын үлүшүнө чакан бизнес 1,8%, орто бизнеске 0,1% туура келет. Чакан жана орто ишканалардын басымдуу бөлүгү Чүй облусунда жана Бишкек шаарында (тиешелүүлүгүнө жараша 15% жана 50,6%) жана азыраак бөлүгү Талас жана Нарын облустарында (тиешелүүлүгүнө жараша 2,3% жана 3,3%) иштейт. Экономиканын бул тармагында иштегендердин жалпы саны, фермердик чарбаларды жана жеке ишкерлерди кошпогондо, 100876 адамды же Кыргыз Республикасынын экономикасында иштегендердин жалпы санынын 4,1%ын түздү. 2022-жылдын 1-январь айына карата ички дүң өндүрүмүнүн (ИДӨ) жалпы көлөмүндө чакан жана орто бизнестин дүң кошумча наркынын үлүшү 38,6%ды түздү; Анын ичинен кичи ишканалар 7,0%, орто бизнес 4,0% түзөт.

1-сүрөт. 2018-2022-жылдар аралыгындагы ЧОБнун өсүү динамикасы (өткөн жылга карата пайыз менен)

1-сүрөттө келтирилген маалыматтар көрсөткөндөй, талдалып жаткан жылдарында орто ишканалардан келип түшүүчү салыктар туруктуу эместиги далил.

Себеби, 2018, 2020 жана 2022-жылдары коюлган пландар ар кандай себептер менен толук аткарылбай келген. Алардын бири милдеттүү патенттин негизиндеги салык алынып салынганы жана жылдык жалпы кирешеси 8 миллион сомдон ашпаган чарбакер субъекттер (жергиликтүү салыктарды кошпогондо) салыктан бошотулганына себеп [4]. 2021-жылы кичи жана орто ишканалардын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы боюнча 31,1 миллиард сом өлчөмүндө оң балансталган финансылык натыйжа алынган, бул акыркы беш жылдагы эң чоң натыйжа болуп саналат.

Мамлекеттин салык саясатына карата: 2022-жылдын 1-январь айынан тартып күчүнө кирген Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин жаңы редакциясы жергиликтүү бюджеттин киреше бөлүгүн өзгөрттү.

Ошентип, 2021-жылдын аягына карата иш жүзүндөгү салыктык түшүү 189,5 миллион сомду түзгөн милдеттүү патенттин негизиндеги салык алынып салынды; Жылдык жалпы кирешеси 8 миллион сомдон ашпаган чарбакер субъекттер (жергиликтүү салыктарды кошпогондо) салыктан бошотулган.

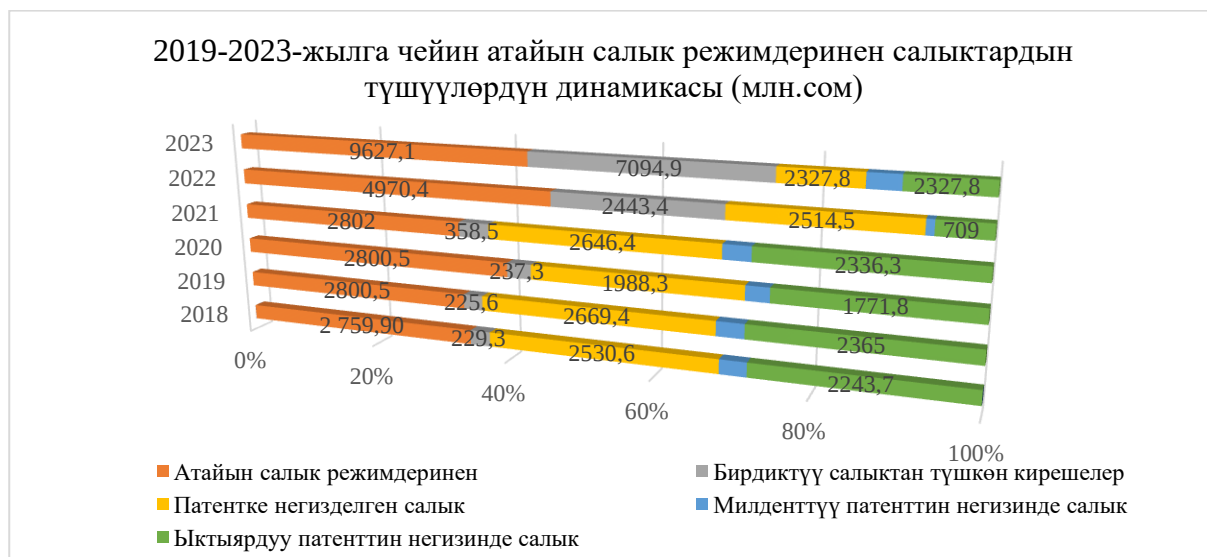
Кирешелердин көлөмүн чектөөсүз бирдиктүү салыктын негизинде иштөө режими кеңейтилген (мурда 30 миллион сомго чейин болгон). Товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатуудан жылдык кирешеси 8 миллион сомго чейин бирдиктүү салыктын негизинде иштеген жеке ишкерлер салык төлөөдөн мөөнөтсүз бошотулган[5].

Эми чакан жана орто ишканалар тарабынан тажрыйбада колдонулуп жаткан салык салуу режимдерин талдап, тандалган салык режиминин ишкердиктин салыктык жүтүнө тийгизген таасиринин эсептөөлөрүн жүргүзөбүз.

1-таблица. 2018-2023-жылдарга Кыргыз Республикасындагы чакан жана орто ишканалардан салыктык түшүүлөрдүн динамикасы жана түзүмү (млн.)

Аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Жалпы салыктык түшүүлөр – анын ичинен:	6276,3	6513,0	5885,7[4]	6667,4	15465,1	18293,1
Атайын салык режимдеринен	2759,9	2800,5	2800,5	2802,0	4970,4	9627,1
Бирдиктүү салыктан түшкөн кирешелер	229,3	225,6	237,3	358,5	2443,4	7094,9
Патентке негизделген салык	2530,6	2669,4	1988,3	2646,4	2514,5	2327,8
Милденттүү патенттин негизинде салык	286,9	304,3	216,4	310,0	108,5	914,3
Ыктыярдуу патенттин негизинде салык	2243,7	2365,0	1771,8	2336,3	709,0	2327,8
Ишкердик иш үчүн колдонулган кыймылсыз мүлккө салык	756,5	817,5	859,6	859,6	207,8	1233,3

1-таблицада көрүнүп тургандай, чакан жана орто бизнестен түшкөн салыктар жыл сайын өсүүдө. Жалпысынан 2023-жылга атайын максаттар үчүн салыктык түшүүлөрдүн көлөмү, режимдери 3 эсе көбөйгөн. Эң көп үлүшүн атайын салык режимдеринен түшкөн кирешелер түзөт, 2023-жылга 9627,1 млн сом, бул 2018-жылга салыштырмалуу 6867,2 млн сомго көп. Ал эми өткөн жылга салыштырмалуу 4656,7 млн сомго көп түшкөн.

2-сүрөт. 2019-2023-жылдар аралыгындагы атайын салык режимдеринен салыктык түшүүлөрдүн динамикасы (млн. сом)

2-сүрөттө көрүнүп тургандай, 2023-жылы чакан жана орто бизнестен түшкөн салыктык түшүүлөрдүн түзүмүндө чоң үлүштү бирдиктүү салык түзөт [5], көлөмү 7094,9 млн сомду түздү, бул 2018-жылга салыштырмалуу 6865,6 млн сомго көп. Ал эми өткөн

жылга (2022-жылга) салыштырмалуу 4651,5 млн сомго көп чогулган. Эң чоң үлүштү дүн жана чекене соода ишканалары, курулуш уюмдары түзөт. Бирдиктүү салыктан түшүүлөрдүн өсүшү 2023-жылдын 1-январынан тартып милдеттүү патент боюнча иш жүргүзгөн субъекттердин бирдиктүү салыктын негизиндеги жөнөкөйлөштүрүлгөн салык салуу системасына өтүшү менен байланыштуу. Бул чакан жана орто бизнестин салык төлөөчүлөрү үчүн атайын салык режимдери жаатындагы мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн туура багытын далилдейт.

2-таблица. Кыргыз Республикасындагы чакан жана орто ишканалар үчүн салыктык жүктүн деңгээлин аныктоонун эсептөөсү

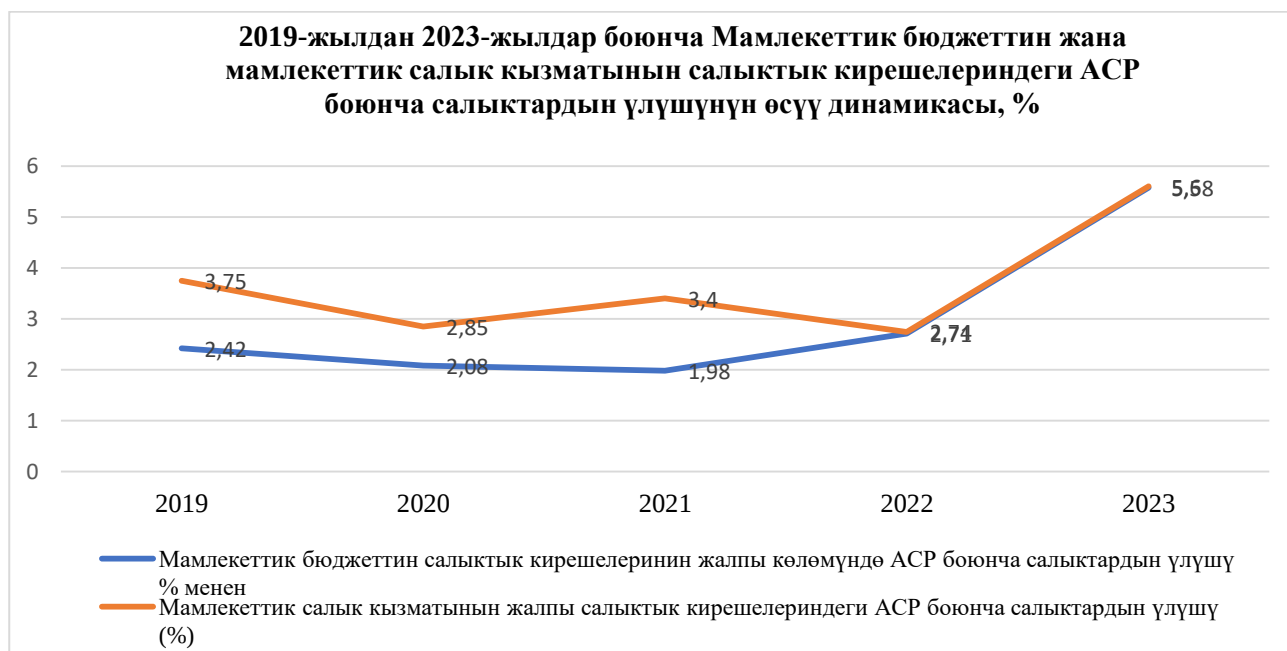
№ т/м	Көрсөткүчтөр / жыл	2019	2020	2021	2022	2023
1	Мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелери	121525,5	106929,2	151185,3	156339,5	185016,5[4]
2	Мамлекеттик салык кызматынын салыктык кирешелери	78229,3	78026,4	86926,4	154650,7	182931,2
3	Бирдиктүү салык	271,9	237,3	358,5	2443,4	7094,9
4	Милдеттүү патенттин негизинде салык салуу	304,3	216,3	310,1	10085,0	914,3
5	Ыктыярдуу патенттин негизинде салык салуу	2365,1	1771,8	2336,3	709,1	2327,8
6	Атайын салык режими боюнча баары (АСР)	2941,3	2225,6	3004,9	4237,5	10337,8
7	Мамлекеттик салык кызматынын жалпы салыктык кирешелериндеги АСР боюнча салыктардын үлүшү (%)	3,75	2,85	3,4	2,74	5,6

2-таблицадан алынган эсептөөлөр көрсөткөндөй, кичи жана орто ишканалардын дүн кошумча наркынын көлөмүнөн салыктык жүктүн деңгээли акыркы үч жылда орточо 8,9%ды түздү. Учурдагы салыктык режимдердин эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн тактык үчүн атайын салык режимдери жөнүндө маалыматтар пайдаланылган, мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин жана салыктык кирешелердин жалпы көлөмүндө өзгөчө режимдеги салыктардын үлүшүн бөлүп көрсөтүү. Фискалдык механизмдер чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишин стимулдаштырууга же бөгөт коюуга таасирин тийгизиши мүмкүн жана муну салык жүгү менен байланыштырышы мүмкүн.

2-сүрөттө көрүнүп тургандай, мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринин жалпы көлөмүндө АСР боюнча салыктадын үлүшү талдалып жаткан 2019-жылда 2,42 пайызды түзсө, 2023-жылдарда үлүшү 5,58 пайызга чейин өсүүгө жетишкен.

Ошондой эле, пайыздык мааниде мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринде да, Мамлекеттик салык кызматынын салыктык кирешелеринде да атайын салык режимдериндеги салыктардын үлүшү көбөйүүдө. Себеби, Мамлекеттик салык кызматынын жалпы салыктык кирешелериндеги АСР боюнча салыктардын үлүшү 2019-жылы 3,75 пайызды түзгөн болсо, 2023-жылы бул көрсөткүч 5,6 пайызга чейин жеткен. Мындай көрсөткүчтөргө жеткендигинин себеби, жаңы салык кодексинин жоболору туура экендигин далилдейт десек болот. Жана жүргүзүлүп жаткан салык саясаты туура багытта баратканын далилдейт. Айта кетсек, эгерде мамлекет бюджетке салыктык кирешелердин максималдуу түшүүсүн үзгүлтүксүз түрдө алууну кааласа, анда илгертен белгилүү болгон пропорцияга

туура келе турган «алтын ортону» табыш керек: кирешенин үчтөн бири мамлекетке, ал эми үчтөн экиси бюджетке калат. ишкер - $\frac{1}{3} + \frac{2}{3} = 1$ [2].

2-сүрөт. 2019-жылдан тартып 2023-жылдардагы мамлекеттик бюджеттин салыктык кирешелеринин жана мамлекеттик салык кызматынын жалпы көлөмүндө АСР боюнча салыктардын үлүшү (пайыз менен)

Чакан жана орто бизнеске салык салуудагы заманбап мамилелерди изилдөөнүн жана талдоонун натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Чакан жана орто бизнес экономиканы структуралык жактан кайра курууга, региондордун экономикалык базасын чыңдоого, мобилдүүлүк, ийкемдүүлүк, инновациялык мамиле аркылуу атаандаштыкты өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө, керектөөчүлөрдүн өзгөрүшүнө тез ыңгайлашууга суроо-талапка, жаңы өндүрүмдү тез арада чыгарууга, демилгелүүлүк жана ишкердүүлүк менен айырмаланууга, калктын көпчүлүгүн иш менен камсыз кылууга көмөктөшөт.

2. Чакан жана орто ишканалардын эң чоң үлүшү соодага, автоунааларды, тиричилик буюмдарын жана жеке буюмдарды оңдоого – 33,8%, өнөр жайга – 14,7%, айыл чарбасына – 1,4% туура келет. Айыл чарбасында 2021-жылга карата 509 гана чакан ишкана иштеп жатат – бул чакан ишканалардын жалпы санынын 3,1%ын түзөт. Бул көрсөткүчтөр айыл чарбасында чакан көмөкчү чарбалар иштеп жатканын, алар өстүргөн айыл чарба өндүрүмдөрү көп учурда сатылбай, кайра иштетилбей жатканын көрсөтүп турат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, биз бизнеске салык салуу системасынын татаалдыгы жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Сатылган продукциянын көлөмү, рынокто валютанын конвертациялануу деңгээли, берилген салык жеңилдиктеринин түрлөрү, салык төлөмдөрүн мөөнөтүнөн мурда төлөө сыяктуу көрсөткүчтөр – салыктык түшүүлөрдүн жалпы көлөмүнө жана ишкердик ишмердүүлүккө терс таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасын Салык Кодекси. – Бишкек, 2023 (2024-жылдын 1 июнь айына чейин узартылган).
2. Калмагаметов С. Чакан жана орто ишкердиктин субъектилерине салык салуу системасын өркүндөтүүнүн негизги багыттары: Бүтүрүүчү квалификалык иши. – Бишкек: КНУ, 2024.

3. Тилекеева Б.С. Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүнүн азыркы этабында чарба жүргүзүүчү субъекттерине салык салууга сереп / Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форуму // Известия журналы, 2021, № 2(33).

4. Сайт Национального статистического комитета КР. – Режим доступа: <https://www.stat.kg>

5. Сайт Государственной налоговой службы при Минфине КР. – Режим доступа: www.sti.gov.kg